

Székesfehérvár néprajzi értékei

A KÜLVÁROSOK NÉPI ÉPÍTÉSZETE

Wekerle Sándor, móri születésű pénzügyminiszter, miniszterelnök, korábban székesfehérvári ciszterci diák, 1896-ban így jellemezte városunk külső megjelenését, építészeti képét: „Székesfehérvár legcsinosabb vidéki városaink közé tartozik. Külvárosai ugyan a mezőgazdasággal foglalkozó nép egyszerű életmódját tükrözik vissza, de azért ezekben is vannak újabban szép utcák és közterek.”

A Felsővárosban, az Alsóvárosban, a Palotavárosban az 1960-as években még találkozhattunk fehérre meszelt falú, nádtetős, hosszú házakkal. E népi építészeti emlékek száma Alsóvárosban, Palotavárosban a nagy lakótelepek építését megelőző bontások hatására, Felsővárosban pedig a folyamatos átépítés miatt erősen csökkent. Népi építészeti kutatásukat az 1980-as években a Palotavárosban végeztük el. Palotaváros utcái, épületei a XIX. században és a XX. század első felében a mezőgazdasággal, kisiparral és kiskereskedelemmel foglalkozó lakosság életmódját tükrözték. Az alaprajzi elrendezés szempontjából három háztípussal találkoztunk. A legrégebbi házak, amelyeket valószínű, hogy már a XVIII. században is gyakran építettek, megegyeznek a Fejér megyében mindenütt általános középmagyar háztípussal. Ez nyeregvetős, hosszú ház, első szobából, szabad kéményes konyhából és hátsó szobából áll. A szoba kifűtöttes cserépkályhájának füstlyuka is a konyha szabad kéményéhez kapcsolódott. E házaknál rendszerint az utcai homlokzaton két kis ablak volt. Utcaképi szempontból figyelemre méltó, hogy ebből a háztípusból különösen sok megmaradt a Rác utcában. Valamennyi ház az utcafrontra épült, ez különbözteti meg az azonos típusú házakból összeálló falusi utcáktól, ahol a házak előtt általában előkert van. E háztípus nagyszerűen megfelelt az itt élő kisparasztság számára, mivel a ház végéhez tetszés szerint építhették a kamrákat, istállókat, ólakat, fészereket. Ezekben a házakban gyakran iparosok és kereskedők is laktak. Ilyenkor az üzlet vagy a műhely az első szoba helyén volt.

Az utcáról az egyik ablak helyére berakott ajtón keresztül léphettek be az üzletbe vagy a műhelybe.

A másik háztípus alaprajzát tekintve a középmagyar ház egyik változata. Ilyen épületekkel a Fejér megyei falvakban sehol nem találkoztunk. E házaknál az utcai első szoba mellé egy kisebb szoba kapcsolódik, amelynek egy kis ablaka szintén az utcára néz. Az utcai homlokzaton három ablak látható. Ezek a házak is nyeregvetősek, kis szobájuk nem utólagos hozzáépítéssel keletkeztek. Rendszerint a család legényfia lakott bennük. Két személy számára kicsi ez a szoba, amelynek berendezéséhez egy ágy és egy sublót tartozott. E háztípus alaprajza teljesen azonos a Palotavárosi Skanzenben látható Rác utca 11. számú ház alaprajzával.

A Rác utca látképe Maksai Dimény Lajos 1928-ban készült festményén (Szent István Király Múzeum)

A harmadik fellelhető háztípus a legújabb. A XIX. század óta városainkban mindenütt általános kéttraktusos polgárházak ezek, egy nagyobb utcai és egy kisebb udvari traktussal. E házak már párhuzamosak az úttengellyel. Sokszor az egész telek szélességét beépítették, ilyenkor a bejárás a beépített nagy utcai kapun át történt. Az utcai traktusban a szobák vannak. Három szoba esetén a középső nagyobb, rendszerint két ablakkal, a két szélső kisebb, egy ablakkal. Az udvari traktusban a konyha, előszoba, kamra található. Palotaváros jobb módú iparosai, kereskedői ilyen házban laktak. Az üzlet vagy a műhely ilyenkor az utcai traktus egy nagyobb helyiségében volt, bejárata az utcáról nyílt. A palotavárosi házak bontásánál megfigyeltük, hogy a XIX. században még ezekben a házakban is szabad kémények voltak. A kéményt tartó boltozatok indításait a konyhák falában több háznál is láthattuk. Ilyen háztípust még a II. világháborút követő években, az újjáépítés során is építettek a Palotavárosban. Nagyon gyakran úgy épültek, hogy a telken álló régi háznak csak az első szobáját és konyháját bontották el, ide épült az új ház, amelyhez a régi ház megmaradt része kapcsolódott. Egyik ilyen Rác utcai lakóházhhoz az udvaron hátul nádtető, ollóágasos-szelemenés tetőszerkezetű épület kapcsolódott, a régi ház megmaradt része. Az utóbbi háztípusból a Palotaváros területén csak a Piac téren és a Palotai utcában alakult ki egységes, zárt utcakép. E két helyen, részben a XX. században, néhány egyemeletes ház is megjelent. A városrész többi utcájában az említett három háztípus egyenlő arányban vett részt az utcakép formálásában. Az első és a második típushoz tartozó házak csak a Rác utca képében maradtak túlsúlyban.

A palotavárosi házak falazatának építőanyaga leggyakrabban vályog volt. A bontásoknál láttuk, hogy még a harmadik típushoz tartozó nagyobb házak közül is több vályogból épült. A XX. század elején vályogot még maguk a parasztok is vetettek a telken. Az I. világháború után már nem építkeztek vályogból. A vályogházak javításainál is a helyi téglagyárakban (Man, Epinger, Szabó) készült nagyméretű, vagy kisméretű téglát használták.

A régi házak gerendái, szarufái nem fenyőfából, hanem keményfából (tölgy, bükk) vannak. Ezek nem fűrészeltek, hanem csak bárdoltak. A helyi népnyelv *bakonyi fának* nevezi ezt a fát. Az újabban használt fenyőfát *tótországi fenyő*ként emlegetik. Mindkét elnevezés a faanyag származási helyét jelöli. Valószínű, hogy a XVIII. században még a Bakony óriási lomboserdőiből hozták fát, amit a XIX. században az Északnyugati-Kárpátokból a Vágon és a Dunán Adonyig leúsztatott fenyő váltott fel. A régi házakon a bárdolt keményfa szarufákra nem fűrészelt fenyőléc, hanem karvastagságú, gyakran kettéhasított keményfa husángok kerültek. A nádat ezekhez nem dróttal, hanem fűzfavesszővel kötötték oda.

A héjazathoz szükséges nádat a Pákozdi-tóból (Velencei-tó) hozták. A pákozdit tartották a legacélozottabb, legjobb nádnek. A helybeli, sóstói nád gyorsan pudvásodott, korhadt, nem sokáig tartott, ezért ritkán használták házfedésre. Több nádazómester is élt a Palotavárosban, akiknek munkájáért 2–3-szoros napszámot fizettek. Egészen az 1930-as évekig a nád mellett a hódfarkú cserép volt a másik fontos tetőfedő anyag. A falcos, hornyolt cserepet is már ebben az időszakban kezdték használni, de egészen a II. világháborúig idegenkedtek tőle. A hódfarkú cseréppel való dupla fedéshez azért ragaszkodtak, mert azon nem fújta be télen a szél a havat. Másrészt a hódfarkú cseréppel fedett tetőt szebbnek is tartották.

A régi házak helyiségeiben még ma is legtöbb helyen deszka pórfödémet találunk. A II. világháború előtt még sok házban ott volt a mestergerenda is. Ezt általában a konyhai szabadkémény lebontásakor a padlásra helyezték át, és a gerendákat nagy csavarokkal csavarozták fel hozzá. Ilyen megoldást láthattunk a Rác utca 11. számú házban is. A régi házak között még ollóágasos-szelemenés tetőszerkezetű is akadt. A Rác utcában a bontásig még két ilyen ház állt. A legtöbb háznál azonban már a szarufás tetőszerkezetet találtuk meg.

A régi konyhai-szobai tüzelőberendezések egykori meglétére csak a néhol található szabad kémények emlékeztettek (Rác u. 15., Rác u. 33., Rác u. 20.). A tulajdonos visszaemlékezése szerint a Rác u. 11. számú ház konyhai szabad kéményéhez az első szoba, konyhából fűthető cserépkályhája kapcsolódott. Ezt az 1920-as években a szabad kémény megszűnéskor bontották el. A Rác u. 55. sz. ház hátsó konyhájában még lefényképezhettük, felmértük a nyílt tüzelőpadkát.

Palotaváros területén a Rác utca házai közül a legtöbb a bemutatott három háztípus közül az elsőhöz és a másodikhoz tartozik. Legjobban a Rác utca őrizte meg a városrész egykori képét, csak igen kis számban találhatók meg benne az újabb építési mód szerinti épületek.

A Rác utcában az egyik legtipikusabb szerb földműves ház eredeti formájában megmaradt (Rác u. 11.). Tulajdonosai, a Csikósok (azelőtt Szávityok) főként állattartással foglalkoztak. Elsősorban rétjeik voltak a város határában, a földművelést árendált búzaföldeken folytatták. Az 1920-as években kb. 30 hold bérelt földön gazdálkodtak. A Csikós-ház patronusa Szent György volt, akinek régi képe 1981-ig a ház első szobájában függött. A ház belső berendezését, bútorait, szentképeit, családi képeit az utolsó tulajdonostól, Csikós Danicától, már a kutatás során, 1981-ben megvásároltuk a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára. Az épületet 1986-ban állították helyre Csutiné Schleer Erzsébet felújítási terve alapján. Helyreállításakor meggyőződhattünk róla, hogy hátsó végfala vastag tölgyfa talpgerendára épült. Első szobáját és konyháját az eredeti bútorokkal rendeztük be, a hátsó szobában Palotaváros történetéről és néprajzáról készítettünk kiállítást. Bemutatjuk itt Palotaváros hagyományos társadalmi rétegeit, foglalkozási csoportjait, azok életmódját. Kiállítottuk a Palotavároshoz kötődő mesterségek (tobak, varga, csizmadia, cipész, szíjgyártó, csapó, szűcs, szűrszabó) szerszámain, céhemlékei is. A kiállítás negyedik helyiségében a Dittrich kalaposműhely berendezése látható. Palotaváros bontástól megmentett népi építészeti emlékei az 1988-ban megnyílt Palotavárosi Skanzenben láthatók.

A RÉZMŰVESSÉG HAGYOMÁNYAI

A Szent István Király Múzeumban már korábban is több kiháló mesterség teljes eszköztárának, műhelyfelszerelésének összegyűjtésére törekedtünk: a fazekas, kovács, késes, kékfestő szakmák műhelyfelszerelése került a múzeum néprajzi gyűjteményébe. 1977 nyarán Szilák Ferenc, az utolsó székesfehérvári rézműves szerszámaint vásárolta meg a múzeum.

A *rézműves* vagy régiesen *üstgyártó* edényeket gyártott a konyha vagy a gyárak számára, tetőket fedett *rézbádoggal*. Rezet a *rézhámorból lemez, bádog* vagy úgynevezett *fenék, üstfenék* alakjában kapott. A fenék laposra kovácsolt, kör alakú lap, amelynek átmérője 30 cm-től 2 m-ig terjedt, vastagsága a közepétől, a köldöktől a szélek felé csökkent.

A rézművesműhely speciális szerszámai közül különösen a kalapácsok, a rézdomborító vasak, rézöntő csészék, rézvágó ollók érdemelnek figyelmet. Ipartörténeti érdekesség a XIX. század végéről való, a Ganz-gyárban készült villanyfúró. A múzeumba került tárgyak (kézi szerszámok, satupadok, szerszamosállványok, gépek) közel 400 darabban gyarapították a néprajzi gyűjteményt. A tárggyűttes különös értéke, hogy egy régebbi fehérvári rézművesműhely, a Vizkelety-féle műhely szerszámanyagát is átvette Szilák Ferenc, aki szakmájában egészen 1975-ig dolgozott. Öt év tanoncidő után, 1923-ban szabadult fel. Ekkor az országból mindössze öten próbálkoztak a vizsgával, amelyre Szilák Ferenc így emlékezett: „A vizsga rendkívül nehéz volt, egy hétig tartott, ebből három nap elmélet és három nap gyakorlati vizsga volt. Az elméleti részbe elsősorban a szakmával kapcsolatos szá-

Rézedények a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményéből (Gelencsér Ferenc felvétele, 2016)

mítások tartoztak, de még az ipartörvényt is ismerni kellett. A szerszámok nevét németül is kellett tudni, egy asztalra kitétek 300 szerszámot, amelyekre a vizsgálótató rámutatott, annak egyből kellett mondani a nevét németül is. Az elméleti vizsgát oktatással is bővítették. Megmutatták a rézhámort olvasztás közben, elmagyarázták működését és a kezelését. A gyakorlat nehezebb volt, adott időre kellett egy bemondott munkadarabot elkészíteni. Megálltam a helyem, de a bizonyítványt nem adták oda, azt az ipartestületnek küldték

el, hogy a még két év segédidőt biztosan letöltsem.” 1925-től Székesfehérváron a rézműves segéd- és tanoncvizsgálótató bizottság elnöke Vály Ferenc Simor utcai rézművesmester volt. Rajta kívül az 1920-as, 1930-as években még két rézműves működött a városban: Vizkelety Antal a Hal téren, Richter István a Széchenyi utcában. 1865-ben 5, 1835-ben 13 rézműves (cuprarius) dolgozott Fehérváron. Utóbbiak közül 5 volt mester, 3 legény és 5 inas.

A magyar nép anyagi kultúrájában a török hódoltság alatti és utáni időszakban nagy jelentősége volt a réznek. A mindennapi használati tárgyak anyagául főként a rezet használták a városi-mezővárosi polgárok, de a parasztok is. Rézből készültek az üstök, bográcsok, kancsók, tálak, lábasok, sőt, a lószerszám díszei és a pitykegombok is. Ezt a szükségletet elégítették ki a fehérvári rézművesműhelyek is. A régi réztárgyak közül is őriz néhány szép darabot a múzeum néprajzi gyűjteménye: rézüstök, rézkancsók, réztálak. A gyűjteménybe került Szilák Ferenc vizsgamunkája is, egy rézből készült fűszertartó.

Réztárgyaink a magyar népi kultúra balkáni kapcsolatait is jelzik.

Lukács László

HÍREK

Történelmi emlékhellyé avatták a Trefort-kertet. 2017. február 6-án a Nemzeti Örökség Intézete (NÖRI) az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) közreműködésével történelmi emlékhellyé avatta a tanintézmény Bölcsészettudományi Karának otthont adó Budapest Múzeum körüti campus udvarán lévő Trefort-kertet, névadójának, a dualizmus kori neves művelődéspolitikusnak, Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter születésének 200. évfordulóján. Az ünnepségen Borhy László, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja hangsúlyozta: a Trefort-kert helyén alapozódott meg a magyar bölcsészettudomány, a természettudomány, továbbá a helyszín fontos állomása a magyar orvosi és állatorvosi képzésnek, hasonlóképpen a „műgyetemi” képzésnek is.